

A mágikus közép – avagy tanulhatott-e Faust mágiát Krakkóban?

Láng Benedek: Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe.

Penn State University Press, University Park, PA, 2008. 352 oldal.

A kora újkorra megszilárdulni látszott a középkori Közép-Európának, és azon belül is elsősorban Krakkónak, mint mágikus fővárosnak a híre; II. Rudolf és körének természetfilozófiai érdeklődése pedig Prágát emelte hasonló rangra. Míg azonban ez utóbbi esetben a fennmaradt források egyértelműen bizonyítják, hogy a 16–17. század fordulóján Prága valóban a tanult mágia, és még inkább az alkímia teoretikusainak és művelőinek gyűjtőhelye volt, addig a mágikus Krakkó legendájának eredetéről lényegesen kevesebbet tudunk.

Láng Benedek nemrégiben megjelent angol nyelvű monográfiája ugyanezzel a felvetéssel indul, ám jóval szélesebb körben vizsgálódik: a közép-európai – a szerző meghatározása szerint lengyel, cseh és magyar – könyvtárak mágikus tartalmú kéziratait állítja munkája középpontjába.

Ismeretes, hogy egy fordítási hullámnak köszönhetően Európát a 12. században egyszerre elárasztották az arab alkímia, asztrológia és tanult mágia szövegei, ám ezek csak az 1400-as évekre találtak igazán fogékony hallgatóságra a közép-európai térségben. Bár a 15. században található már egy-egy német és cseh fordítást is, Láng a latin nyelvű szövegekre koncentrált, és arra keresi a választ, hogy kik voltak a tanult mágia legolvasottabb szerzői Közép-Európában, a kódexekbe gyűjtött kéziratok miért éppen bizonyos szövegek társaságában szerettek „utazni”, illetve, hogy kik olvasták, gyűjtötték, másolták ezeket, és hogy milyen közegben tették ezt. A szövegek azonosítása mellett a szerző tehát a kortárs olvasók körét igyekszik feltérképezni.

A könyv első része a fogalom-meghatározásoké. Ez különösen nehéz feladat, ha egyáltalán lehetséges, hiszen a mágia fogalmában keveredik a modern ember számtalan multimédiás prekonceptiója, a televízióban fel-felbukkanó önjelölt „boszorkánymesterektől” kezdve a középkor általánosan torz megítélésén keresztül egészen a Harry Potter-regényciklusban közvetített mágia-képig, mely mellett eltörpül a mágia kultúrtörténetét források alapján rekonstruáló történeti munkák üzenete. Igaz továbbá az is, hogy a mágia – hasonlóan olyan fogalmakhoz, mint a boszorkányság – minden egyes definíciója megcáfolható, nincs üdvöztető, minden mágiatörténeoszt egyaránt kielégítő meghatározás. A szerző ezért új stratégiát alkalmaz, mely más, hasonlóan problematikus fogalmak (a már említett boszorkányság, az asztrológia, vagy az alkímia) esetében is egyre elfogadottabb:

leveti huszonegyedik századi szemüvegét, előítéleteit, elvárásait, és a szövegek tartalma felől közelíti meg a mágia mibenlétét; vagyis a mágia középkori bírálói, hívei, illetve az arra bármilyen írásos formában reflektáló olvasók szemszögéből próbál meghatározásokat adni. Bár Láng szerint megengedett a kérdés: hogyan is hihettek a középkori tanult mágia hívei abban, hogy méhekből tehenet lehet előállítani, vagy hogy a csillagok ereje talizmánokba zárható, a válaszokhoz bele kell helyezkednünk a középkori ember vallásos és tudományos mentalitásába, ha az igazsághoz a lehető legközelebb szeretnénk kerülni.

A munka második részében a szerző a mágikus szövegek újszerű „szociológiáját” vázolja fel. Túllép az adott értekezés tartalmi elemzésén, és tekintetbe vesz az írott szöveg határain túlmutató szempontokat is: például, hogy milyen kritériumoknak kellett egy mágikus szövegnek megfelelnie, hogy egyáltalán fennmaradjon, akár egy kódex lapjain (melyekről tudjuk, hogy gyakran újrahasznosították őket, megsemmisítve az olvasó számára érdektelenné vagy akár veszélyessé vált írásokat), akár egy könyvtár polcain. A kódexek esetében pedig az egyes mágikus értekezések tartalmi elemzésénél is többet elárulhat az, hogy milyen szövegek a vizsgált olvasmány „szomszédjai”, a kódex tulajdonosa milyen szempontok alapján válogatta, illetve másolta egymás mellé a különféle műveket.

A közép-európai könyvtárakban fennmaradt mágikus tartalmú szövegek alapján Láng a mágiát a nemzetközi szakirodalommal összhangban három alapvető típusra osztja: természetes mágiára (a fehér és fekete mágia kifejezéseket a középkorban nem használták), rituális mágiára és talizmánmágiára. A természetes mágia a görög-római hagyományban gyökerező, a világ organikus egységként való felfogására épül, melyben korrespondanciák és harmóniák uralkodnak. Az, aki képes kiismerni, miként hatnak egymásra a világ különböző részei, mint például a csillagok a földi életre, az ezeket a rejtett, okkult erőket akár a saját hasznára is fordíthatja. Ez nem ritkán az orvoslásban mutatkozott meg, és erre jó példa a 14. század első felében élt excentrikus doktor, Nicolaus de Polonia esete, aki egy különös orvosi iskola tanításait követte, amivel számottevő sikert ért el, és nem kevés megbotránkozást keltett. Betegeit nem a korban megszokott uroszkópiával, vagyis vizeletvizsgálattal diagnosztizálta, hanem egy rejtélyes tartalmú börsztyű segítségével. Ha úgy látta, hogy a páciensnek esélye van a felépülésre, akkor kételtűek és hullők, vagyis kígyók, békák és gyíkok fogyasztására buzdította őket. A kódexben e szöveggel együtt utazó szomszédok vizsgálata során kiderült, hogy Nicolaus szokatlan terápiás módszerének voltak előzményei, és bár igen eredeti, nem ő volt az egyetlen kígyókkal gyógyító középkori szerző. Furcsasága ellenére ez a mágiatípus természetes, vagyis a természetben – a növényekben és állatokban – rejlő erőket, nem pedig démoni segítséget használ. A műfaj legismertebb képviselői közé tartozik például a mágikus hadviselés kézikönyve, a *Bellifortis* Konrad Kyeser tollából, és pseudo-Arisztotelész *Secretum secretorum* című könyve is. Ez utóbbi királytükörnek készült, s a tudás egészét – beleértve a mágikus praktikákat is – kívánta enciklopédikus formában átadni. Azt, hogy mennyire nem volt marginalizálva ez a mágiával is átitatott tudás,

mi sem bizonyítja jobban, hogy még I. (Nagy) Lajos magyar és lengyel király könyvtárában is megtalálható volt.

A talizmánmágia már ingoványosabb talaj, valahol félúton helyezkedik el a megengedett és a tiltott praktikák között. Egyes típusai az asztrológiától elválaszthatatlanok, mivel a csillagok erejét és tulajdonságait igyekszik talizmánokba, kövekbe, drágakövekbe, gyűrűkbe és egyéb tárgyakba zárni, melyeket rontás, balszerencse és más rossz hatások kiküszöbölése, illetve a jó hatások elérése végett viseltek. Ide sorolható például a X. (Bölcs) Alfonz megrendelésére latinra fordított *Picatrix*. A talizmánmágia más fajtái azonban démoni erőkkel kacérkodtak, és a talizmánok előállításánál gyakran intéztek invokációkat különféle szellemekhez, a szövegek irányultságára pedig gyakran csak a kódexben velük együtt utazó szövegekből következtethetünk.

Ez a mágiatípus azonban közel sem él olyan mértékű démoni segítséggel, mint a harmadik típus, a rituális mágia. Ez utóbbi kategória – szemben az előző kettővel – modern konstrukció, a középkori diskurzusban nem szerepel. Ide tartozik minden olyan szöveg, melyben a mágus szellemek, démonok vagy angyalok segítségét kéri imádságokkal vagy megidézéssel, vagyis valamiféle szertartás, a keresztény liturgiára meglehetősen emlékeztető rítus során. Ebbe a típusba tartozik például a nagy hatású *Ars notoria*.

A három alapvető típus mellett egy-egy alfejezetet kapnak azok a „járulékos” tudományterületek, amelyek bizonyos mágia-típusok gyakorlásához elengedhetetlenek, ám ők maguk nem számítanak mágiának. A jóstudományok, és azon belül is a diagramokkal történő jóslás, valamint az alkímia több ponton is kapcsolódhattak egy-egy mágiatípushoz, ahogyan arra a talizmánmágia esetében már utaltunk. A járulékos tudományterületek körébe tartozik a kristálymágia is, és ahogyan azt Láng munkájából megtudhatjuk, ennek a típusnak érdekes magyar vonatkozása is van: Jagelló Ulászló királyunk ugyanis rendelkezett egy olyan imakönyvvel, amely kristálymágikus imákat tartalmaz. Az alkímiai fejezet szintén tartogat kuriózumot a magyar olvasó számára: részletesen ismerteti azt a 16. században keletkezett szöveget, melynek feltehetően erdélyi származású szerzője katolikus mise formájában írja le a különféle alkímiai eljárásokat, említi az alkímiai menyegzőt, a bölcsek kövének előállítását, s amely sokrétűségével és megfoghatatlanságával a legkülönfélébb értelmezéseknek adott és ad teret mind a mai napig.

A könyv harmadik részében a szerző az emberi tényezőt veszi górcső alá: a második részben klasszifikált mágikus szövegek olvasóinak kilétét kutatja, és ennek kapcsán három közegre, a klérus, az udvarok és az egyetemek körére fókuszál. Munkájában Láng gazdag képanyagot vonultat fel, hiszen a középkorban a legkülönlegesebb, nem művészi ábrázolások elsősorban tudományos tárgyú kéziratokban bújnak meg. A tudományterületek osztályozásához például gyakran használtak fadiagramokat (*arbores*), míg a jóslási kézikönyvek gyakori kísérői a színes kerékábrázolások (*rotae*), a talizmánmágiát pedig sokszor kísérik titkos jeleket tartalmazó pecsétek (*sigilla*).

A szerző a konklúzióit, melyeket tehát egyrészt a Közép-Európában fennmaradt mágikus szövegek katalogizálására és elemzésére, valamint a szövegekhez köthető személyek körének meghatározására és jellemzésére alapozza, hét kérdés köré építi fel. Ezekből többek között kiderül, hogy a középkori Közép-Európa nem csupán a nyugatról érkezett hatások befogadására rendezkedett be. Amellett, hogy itt találhatóak meg olyan kézirat-kincsek, mint a hihetetlen népszerűségre szert tett *Picatrix* hosszú változatának egyetlen (fennmaradt) illusztrált példánya, ez a régió önálló természettel is büszkélkedhetett. Műhelyeiből került ki többek között a mágikus hadviselés módozatait boncolgató *Bellifortis*, mely egész Európát meghódította, vagy a kígyók és békák fogyasztását propagáló *Antipocras*, és olyan formabontó alkotások is, amilyen a Nicolaus Melchior nevével jelzett, mise-formába öntött alkimista értekezés volt. A megmaradt kéziratok alapján úgy tűnik, hogy míg a mágikus szövegek nagy részét nyugati eredetik alapján másolták, kompilálták vagy bővítették, addig az alkímiában „eredeti” munkákkal is találkozunk. Ami pedig a szövegekhez köthető személyeket illeti, Láng arra a megállapításra jut, hogy közülük szinte senki sem igazán „kívülálló”, a társadalom peremére sodródott figura, hanem egyetemi tanárok, szerzetesrendek tagjai, egyházi vagy udvari tisztségviselők, orvosok, mérnökök, és hozzájuk hasonló személyek tartoznak közéjük.

Az egyik legérdekesebb kérdés éppen az, hogy ezek az egytől-egyig tanult, kritikus gondolkodásra, önreflexióra képes emberek hogyan is hihettek a mágikus praktikákban. A szerző figyelmeztet rá, hogy a korabeli ember tudományos-vallásos világképbe természetesen illeszkedett a mágia, ahogyan az asztrológia vagy az alkímia legitimitását sem vitatták, legfeljebb hatáskörüket- és mechanizmusukat illetően tértek el a vélemények. A középkori ember továbbá bízott a tapasztalatban (*experimentum*), mely alatt nem a hipotézisek szisztematikus tesztelését kell érteni, hanem sokkal inkább gyakorlati észleléseket, illetve (ókori) szaktekintélyek véleményének feltétel nélküli elfogadását. A földön állva például valóban úgy látszik, mintha a csillagok haladnának körbe, akárha mind-egyikük egy-egy kijelölt, rögzített pályán haladna, miközben a Föld mozdulatlan, ezért a ptolemaioszi világképet a legtöbben fenntartások nélkül elfogadták. A mágia ugyanígy „működött”: a praktikák alkalmazása után bizony voltak olyanok, akik csodálatos módon meggyógyultak, akiknek szerelme végre viszonzta odaadásukat, akik ostrommal bevettek egy-egy várat – ezeket az eseteket a korban nyugodtan lehetett a mágia sikerének elkönyvelni. A sikertelenséget pedig a hiányos felkészüléssel, az alapanyagok silány minőségével, a kedvezőtlen bolygóállásokkal magyarázhatták. A mágikus módszerek hatástalansága a legkritikább esetben merült fel azokban, akik alkalmazták őket.

A végére marad az a kérdés, amit ismertetőnk elején már idéztünk: voltak-e kifejezetten mágikus helyek Közép-Európában, olyan egyetemi vagy más körök, ahol a mágiát intenzíven, vagy éppen szervezeten tanulmányozták és művelték, és vajon Krakkó ilyen mágikus helynek számított-e? Tanulhatott-e Faust mágiát Krakkóban? Láng válasza határozottan nem. A forrásokból kirajzolódik ugyan

egy-egy kapcsolatrendszer, melyben a mágia iránt érdeklődők információt, esetleg könyveket cseréltek, a történeti Faust azonban mégsem tanulhatott mágiát Krakkóban, mert azt – szemben az asztrológiával – intézményes vagy szervezett keretek között nem oktatták sem ott, sem pedig más európai egyetemen.

Láng Benedek filológiai precizitással és történeti szigorral közelít meg egy olyan hatalmas, összetett és nehéz témát, mint amilyen a középkori tanult mágia. Képes a legapróbb részleteket áttekinthető egészé formálni, mindezt úgy, hogy közben a téma jellegéből adódó játékoság, és az intellektuális kíváncsiságot csiklandozó történetek sem bagatellizálják a munkát. Ez a monográfia nem csupán a hazai közönség számára unikum, hiszen itthon ebben a témában egyedül a szerző magyar nyelvű munkája jelent meg (*Mágia a középkorban*. Budapest, 2007), hanem nemzetközi viszonylatban is, mivel olyan forrásanyagot mozgat meg, melyhez nemcsak be kellett járnia egész Európát, hanem le kellett küzdenie a szakirodalom soknyelvűségéből fakadó nehézségeket is. Ebben rejlik a könyv mágiája.

Bobory Dóra